
Zalecenia w zakresie sposobu postępowania w przypadku inwestycji o charakterze rekonstrukcji, rewitalizacji, skansenu na stanowiskach archeologicznych

(pismo Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 23 lipca 2020 r., DOZ-KiNK.070.6.2019.WJ)

Dla ochrony dziedzictwa archeologicznego bardzo istotne jest jego zaistnienie w świadomości społecznej. Sprzyja temu m.in. rozwijająca się intensywnie turystyka kulturowa, w tym również archeoturystyka, będąca szansą na przybliżenie społeczeństwu zarówno specyfiki tego zasobu, jak również metod archeologicznych i procesu naukowego, które pozwalają na rekonstruowanie dalekiej przeszłości i przedstawianie jej w sposób zrozumiały dla współczesnego odbiorcy. Wzmoczone zainteresowanie dziedzictwem skłania właścicieli zabytków i ich zarządców do zagospodarowywania obszarów zabytkowych w sposób – z ich punktu widzenia – najbardziej korzystny. Niezwykle istotne jest, aby eksponowanie dziedzictwa archeologicznego i próby komercjalizacji tego zasobu odbywały się w sposób właściwy, bez szkody dla jego zabytkowych wartości i zgodny z przyjętymi zasadami ochrony dziedzictwa archeologicznego. Dziedzictwo archeologiczne jest zasobem nadzwyczaj wrażliwym, narażonym na niszczące działania zarówno ze strony natury, jak i człowieka. Dlatego też wszelkie działania podejmowane w ramach tego zasobu powinny być przeanalizowane pod kątem zachowania świadectw przeszłości w jak najlepszym stanie.

Mimo jasno określonych zasad ochrony dziedzictwa archeologicznego wiele stanowisk archeologicznych ulega bezpowrotnemu zniszczeniu w imię niewłaściwie pojętej popularyzacji przeszłości, realizowanej poprzez budowę „rekonstrukcji” budynków, fortyfikacji i innych konstrukcji; tworzenie skansenów archeologicznych na terenie samego zabytku. Na takie działania szczególnie narażone są stanowiska archeologiczne o własnej formie terenowej - takie jak grodziska, kurhany lub inne, których wartość naukowa, historyczna i artystyczna została potwierdzona i uznana za wyjątkową poprzez wpis do rejestru zabytków. Wzrastająca liczba inwestycji pod hasłem popularyzacji historii, przywrócenia świetności, rewitalizacji czy rekonstrukcji zabytku archeologicznego budzi niepokój o stan zachowania zabytków archeologicznych i obliuguje do przypomnienia zasad oraz określenia wytycznych dla właściwej i skutecznej ochrony dziedzictwa archeologicznego.

Należy podkreślić, że zgodnie z definicją zabytku archeologicznego (art. 3 pkt. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.) w przypadku nieruchomego zabytku archeologicznego (stanowiska archeologicznego) ochronie podlegają nawarstwienia kulturowe, układ stratygraficzny oraz wszelkie zabytki ruchome znajdujące się w tych nawarstwieniach – również w przypadku, gdy części naziemne zabytku

zostały zniszczone lub nie są widoczne. Dziedzictwo archeologiczne jest nieodnawialne i każda fizyczna ingerencja (również badania wykopaliskowe) w nawarstwienia powoduje ich nieodwracalne zniszczenie. Zatem:

1. Zaleca się unikanie lokalizowania i prowadzenia inwestycji, w tym inwestycji o charakterze rekonstrukcji, rewitalizacji itp., na stanowiskach archeologicznych, a w szczególności na stanowiskach archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków. Naruszenie i zniszczenie substancji zabytkowej wiąże się bowiem z utratą wartości naukowej, historycznej lub artystycznej zabytku, stanowiących przedmiot ochrony.
2. W przypadku stanowisk archeologicznych o czytelnej formie terenowej, ważna jest dbałość o utrzymanie niezmiennego, historycznego krajobrazu kulturowego, będącego wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i ludzkich na przestrzeni wieków. Wszelkie zmiany i wprowadzanie weń elementów obcych powodują nieodwracalną utratę wartości tego krajobrazu. W związku z tym nie należy dopuszczać do lokalizowania budynków lub innych elementów architektury, które mogłyby zaburzyć historyczny krajobraz, w bezpośrednim sąsiedztwie zabytku.

Powyższe wytyczne znajdują uzasadnienie w aktach prawnych oraz w dokumentach doktrynalnych. Optymalną formą ochrony dziedzictwa archeologicznego, zgodną z zasadą zrównoważonego rozwoju, jest zachowanie nieruchomości zabytków archeologicznych *in situ*, czyli w miejscu ich pierwotnego występowania, w stanie możliwie nienaruszonym. Zapisy ratyfikowanej przez Polskę w 1995 roku *Europejskiej konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego*¹ zobowiązują strony do ochrony dziedzictwa archeologicznego poprzez m.in. „(...) utworzenie archeologicznych rezerwatów, nawet gdy nie ma tam widocznych pozostałości na powierzchni lub pod wodą, dla zachowania materialnego doświadczenia do analizy przez następne pokolenia (...), a także (...) konserwację i zachowanie dziedzictwa archeologicznego, jeżeli jest to możliwe na miejscu”.

Kierunek, zarówno pod względem naukowym, jak i pod kątem zarządzania dziedzictwem archeologicznym, wyznaczają zapisy Międzynarodowej Karty Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym ICOMOS (tzw. Karta Lozańska, 1990)², w której stwierdza się, że: „Dziedzictwo archeologiczne stanowi podstawowe świadectwo działalności człowieka w przeszłości. Jego ochrona i właściwe zarządzanie nim jest przeto niezbędne, aby umożliwić archeologom i innym naukowcom jego badanie oraz interpretację w imieniu i dla dobra obecnych i przyszłych pokoleń”. W zapisach Karty podkreślono, że „Dziedzictwo archeologiczne jest delikatnym i nieodnawialnym bogactwem kulturowym. Użytkowanie każdego terenu musi przeto być kontrolowane i rozwijane tak, aby zminimalizować zniszczenie dziedzictwa archeologicznego. Polityka ochrony dziedzictwa archeologicznego powinna stanowić integralny składnik polityki dotyczącej zagospodarowania przestrzennego, rozwoju i planowania, jak również polityki kulturalnej, ochrony środowiska oraz polityki edukacyjnej”, a kluczowe dla ochrony zabytków archeologicznych stwierdzenie zawarto w art. 6: „Ogólnym celem zarządzania dziedzictwem archeologicznym powinna być ochrona zabytków i stanowisk *in situ*”.

Rekonstrukcje, skanseny lub rewitalizacja stanowisk archeologicznych stanowią zagrożenie dla substancji zabytkowej i krajobrazu kulturowego. Przeprowadzenie wyprzedzających badań wykopaliskowych jedynie częściowo dokumentuje pierwotny układ

¹ Europejska Konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego, Valetta 1992.

² Międzynarodowa Karta Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym ICOMOS (Karta Lozańska, 1990).

nawarstwień i znajdujących się w nich obiektów archeologicznych będących świadectwem działalności człowieka, jednak nie umniejsza stopnia zniszczeń w obrębie nawarstwień kulturowych. Również badania wykopaliskowe prowadzą do dezintegracji nieruchomego zabytku archeologicznego, dlatego są one uzasadnione jedynie w wyjątkowych przypadkach, wymienionych w art. 5 Karty Lozańskiej: „Wykopaliska należy prowadzić na stanowiskach i przy zabytkach zagrożonych inwestycjami, zmianą zagospodarowania terenu, rabunkiem lub zniszczeniem z przyczyn naturalnych. W wyjątkowych przypadkach można prowadzić wykopaliska stanowisk niezagrażonych, aby rozwiązać problemy badawcze lub aby wyjaśnić je w sposób bardziej skuteczny dla celów prezentacji szerokiej publiczności”. Regułą nadrzędną w ochronie dziedzictwa archeologicznego jest zasada, że „pozyskiwanie informacji o dziedzictwie archeologicznym nie powinno niszczyć świadectwa archeologicznego bardziej, niż jest to konieczne dla celów ochrony lub poznania naukowego”. W przypadku inwestycji o charakterze rekonstrukcji, skansenu lub rewitalizacji na stanowisku archeologicznym zagrożenie dla wartości zabytku jest zagrożeniem sztucznie spowodowanym. Badania wykopaliskowe poprzedzające taką inwestycję nie mają bowiem charakteru ratowniczego, nie są również prowadzone w celu rozwiązania konkretnego problemu badawczego, lecz służą uwolnieniu terenu z nawarstwień kulturowych na potrzeby zaplanowanej inwestycji.

Istotnym problemem jest fakt, że tego rodzaju „rekonstrukcje” na ogół nie spełniają wymogów stawianych rzetelnej, naukowej rekonstrukcji. Wiele zamieszania wprowadza niewłaściwe stosowanie tego terminu. Rekonstruowanie na podstawie źródeł archeologicznych zabudowy z okresów, dla których nie ma przesłanek ikonograficznych, może odbywać się jedynie na poziomie przyziemia. To, co jest wznoszone ponad poziom reliktyw odsloniętych podczas badań, stanowi jedynie hipotezę opartą na domysłach, przypuszczeniach lub analogiach do znanych ze źródeł pisanych i etnograficznych rozwiązań.

Skanseny archeologiczne oraz rekonstrukcje spełniają niezwykle ważną rolę edukacyjną - przybliżają przeszłość poprzez możliwość obcowania z „żywą historią”, propagują wiedzę o archeologii jako nauce oraz prezentują specyfikę dziedzictwa archeologicznego. Ta rola zostanie spełniona, jeżeli wszelkie działania zostaną oparte na rzetelnych podstawach naukowych i wykonane zgodnie z zasadami archeologii doświadczalnej. W przypadku rekonstrukcji bardzo istotna jest dbałość o zachowanie wierności oryginałowi oraz stosowanie dawnych technik i materiałów budowlanych, a także właściwa prezentacja procesu naukowego, dzięki któremu informacje pozyskane i zadokumentowane podczas badań wykopaliskowych uzyskują wymierny efekt w postaci wiedzy o kulturze materialnej i duchowej ludzi żyjących w przeszłości. Należy podkreślić, że skuteczny i rzetelny przekaz przy pomocy rekonstrukcji obiektów archeologicznych **nie zależy** od ich lokalizacji na stanowisku: „Rekonstrukcje spełniają dwie ważne funkcje: badań eksperymentalnych oraz objaśniania. Należy je jednak wykonywać ze szczególną ostrożnością tak, aby uniknąć naruszania jakichkolwiek zachowanych świadectw archeologicznych. Dla zachowania autentyczności należy uwzględniać dane pochodzące ze wszystkich źródeł. Tam, gdzie jest to możliwe i właściwe, rekonstrukcje nie powinny być wznoszone bezpośrednio na pozostałościach archeologicznych; powinna być też zapewniona możliwość ich identyfikacji jako rekonstrukcji. (...) Prezentację i informację należy pojmować jako popularną interpretację obecnego stanu wiedzy i dlatego też musi być ona często aktualizowana. Winna ona odzwierciedlać wielostronność podejść do rozumienia przeszłości” (Karta Lozańska, art. 7).

Wynika z tego, że rekonstrukcja powinna, wraz z rozwojem wiedzy i nowymi faktami naukowymi, ulegać aktualizacji. W dotychczasowych realizacjach subiektywne wizje architektów rzadko uwzględniają aktualny stan badań, nie przewidując możliwości zmiany

związanej z rozwojem metod badawczych. Rekonstrukcje powinny być zlokalizowane w pewnym oddaleniu od stanowiska archeologicznego, tak aby nie zaburzać historycznego krajobrazu. W szczególności należy promować wszelkiego rodzaju przekazy objaśniające dziedzictwo archeologiczne umożliwiające odróżnienie tych elementów, które mają walor popartego wywodem naukowym faktu, od tego, co jest jedynie hipotezą badawczą opartą na różnych przesłankach i o różnym stopniu prawdopodobieństwa. Wskazane jest stosowanie rozwiązań pozwalających na bezproblemową aktualizację informacji – wynikającą ze zmieniającego się stanu wiedzy – i niewymagających ingerencji w substancję zabytkową. „W ochronie i publicznej prezentacji stanowisk archeologicznych powinno być promowane wykorzystanie współczesnych technik informatycznych, takich jak: bazy danych, systemy multimedialnych prezentacji i wirtualnych rekonstrukcji” (Karta Krakowska, pkt 4)³.

Należy zwrócić szczególną uwagę na zagadnienie zachowania historycznego krajobrazu kulturowego, którego nieruchomy zabytek archeologiczny (stanowisko archeologiczne), zwłaszcza ten o własnej formie terenowej, jest ważnym, charakterystycznym elementem. Ujęte w Europejskiej Konwencji Krajobrazowej podstawowe zasady ochrony oraz gospodarowania krajobrazem rozumiane jako „działania na rzecz zachowania i utrzymywania ważnych lub charakterystycznych cech krajobrazu tak, aby ukierunkować i harmonizować zmiany, które wynikają z procesów społecznych, gospodarczych i środowiskowych”⁴, pozwalają chronić krajobraz kulturowy z poszanowaniem zasady zrównoważonego rozwoju.

Sposób ochrony i zagospodarowania stanowisk archeologicznych, w szczególności tych o potwierdzonych wpisem do rejestru zabytków wartościach, nie może być determinowany jedynie względami komercyjnymi. Podstawowym kryterium powinna być ochrona i zachowanie oryginalnych nawarstwień, formy terenowej i krajobrazu kulturowego.

3 Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska „Kraków 2000”, Karta Krakowska, 2000 r.

4 Europejska konwencja krajobrazowa, Florencja, 2000.